

ELIDEGENEDÉS ÉS EMANCIPÁCIÓ

Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok

Szerkesztették:

Fülöp Nóra, Csurgó Dénes, Nemes Domonkos,
Lafferton Sára, Nagy Kristóf,
Jemeljanov Kathrin Sharon, Domschitz Mátyás

L'Harmattan

A kötet megjelenését a TEK baráti Kör Egyesület
és magánszemélyek támogatták.

Főszerkesztő: Marosán Bence Péter

© Szerkesztők, szerzők, 2016

© L'Harmattan Kiadó, 2016

ISBN 978-963-414-121-1

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T. / F.: 011.817.13.88

Tartalom

<i>Köszönetnyilvánítás</i>	7
<i>Előszó</i>	9

I. Elidegenedés és eldologiasodás

HELLER ÁGNES: <i>Elidegenedés, fetisizmus, eldologiasodás fogalmai Marx filozófiájában</i>	15
MIKLÓS TAMÁS: <i>Idegenben. Megjegyzések a Gazdasági-filozófiai kéziratok elidegenedéselméletéhez</i>	24
BALÁZS GÁBOR – LOSONCZ MÁRK: <i>Az érték, az áru, a munka – és ellenségei</i>	38
BÖCSKEI BALÁZS: <i>Elismerés és eldologiasodás</i>	47

II. Kommunizmus

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: <i>A kommunizmus az állítás mint a tagadás tagadása</i>	59
MAROSÁN GYÖRGY: <i>Van-e jövője a kommunizmusnak?</i>	74
NAGY DÁNIEL GERGELY: <i>Karl Marx kommunizmusképe a Gazdasági-filozófiai kéziratok tükrében</i>	85
CZÉTÁNY GYÖRGY: <i>A „közös” kategóriája A német ideológiában</i>	94

III. Kritika

KIS JÁNOS: <i>Marx és a liberalizmus</i>	103
SZÉKELY LÁSZLÓ: <i>Marx és tanítása Palágyi Menyhért szemüvegén keresztül és a Gazdasági-filozófiai kéziratok</i>	132
SZITÁS PÁL: <i>Arendt Marx-kritikájáról</i>	141
AMELIE LANIER: <i>A történelmi materializmus mint elméleti tévút, mint gyakorlati zsákutca és a szocialista államok legitimációs módszertana</i>	148

IV. Marx aktualitása

WEISS JÁNOS: <i>Marx aktualitásának konstrukciói</i>	157
SZIGETI PÉTER: <i>Karl Marx aktualitása a globális kapitalizmusban</i>	171
ANTAL ATTILA: <i>Marx, marxizmus, ökopolitika</i>	180
ROPOLYI LÁSZLÓ: <i>Marx és az internet</i>	189

V. A politikus Marx

ÁGH ATTILA: <i>Marx rendszere és a modern politológia születése</i>	203
KARIKÓ SÁNDOR: <i>Marx az erőszakról és a háborúról</i>	209
KALOUS ANTAL: <i>Az elnyomástól a kizsákmányolásig</i>	219
FARKAS HENRIK: <i>Forradalom, kizsákmányolás és elidegenedés Marxnál</i>	227

VI. Párhuzamok

KISS ENDRE: <i>A fiatal Marx és a korai társadalomtudomány(ok). A Gesellschaftsspiegel Marx, Hess és Engels pályáján</i>	239
SZALAI MIKLÓS: <i>James Joyce Ulyssesének marxista olvasatai</i>	256
KISS CSABA: <i>Marx és Tocqueville a történelemről. A történelmi haladás szociológiai elemzése Jon Elster Marx- és Tocqueville-értelmezésében</i>	267
SEBŐK MIKLÓS: <i>A stagnálás és fejlődés joga – Nozick és Marx szabadságtópiája</i>	275

VII. A francia recepció

BENE ADRIÁN: <i>Jean-Paul Sartre marxista társadalomelmélete</i>	291
HORVÁTH PÉTER: <i>Jacques Rancière: Metapolitika</i>	300
BERKOVITS BALÁZS: <i>Foucault és Marx – büntető rend és hatalom</i>	308
MAROSÁN BENCE PÉTER: <i>Marx filozófiája mint az immanens élet fenomenológiája. Michel Henry Marx-olvasata</i>	316

Köszönetnyilvánítás

A jelen kötet nem jelenhetett volna meg a Társadalomelméleti Kollégium Öregdiákjai, Győri Sándor és Győri Mária, valamint Hámor Péterné Friedmann Ibolya nagyvonalú támogatása nélkül. A szerkesztők ezúton is szeretnének köszönetet mondani felajánlásaikért.

A konferencia megszervezéséért kiemelt köszönet illeti Szarka Alexandrát.

Az érték, az áru, a munka – és ellenségei

Ahogy mondani szokás: akinek a halálhírének keltik, sokáig él. A Karl Marx nevű kritikái teoretikust is sokszor temették, de eleddig sikerült megmenekülnie elméletének végleges kimúlásától. Ennek oka viszonylag egyszerű: a marxizmus elmélet mindaddig nem lesz „túlhaladott”, nem nyugodhat békében, míg kritikájának tárgya, azaz a tőkés rendszer fennáll. Tanulmányunkban egy nagyjából harminc évvel ezelőtt elindult intellektuális-teoretikus útkeresés (az ún. *Wertkritik*, az értékkritikai elméleti iskola¹ és hozzá igen közel álló Moishe Postone) rövid bemutatására teszünk kísérletet. Ennek az elméleti irányzatnak a közvetlen elődei a hatvanas években keresendőek, azoknál, akikre – a korban nem egyedülálló módon – az alternatív Marx-szövegek (elsősorban a *Grundrisse*)² hatottak, lehetőséget adva ezzel az „érett” Marx jóval radikálisabb értelmezésére. Maga a *Wertkritik* lényegében a frankfurti iskola újabb hajtásának tekinthető, a Habermas-féle „felpuhulás” ellenpontjaként a kritikai elmélet legfrissebb felvirágzásának: az iskola klasszikus gondolkodóival (itt elsősorban Adorno az érdekes számunkra) mindenekelőtt a többnyire Adorno-tanítványoknak tekinthető szerzők kötik össze a *Wertkritiket*, olyanok, mint Hans-Jürgen Krahl vagy az ún. *Neue Marx-Lektüre* teoretikusai. Krahl például úgy írt a tőkéről mint „metafizikai valóságról” („a tőke

¹ Az eredetileg németországi elméleti irányzat ma már jelentős brit és franciaországi leágázásokkal is rendelkezik. Az iskola legfontosabb szerzői Robert Kurz, Anselm Jappe, Norbert Trenkle, Ernst Lohoff és Roswitha Scholz. Magyar nyelven a *Wertkritik*ről: Anselm Jappe: *Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba*. <http://www.rednews.hu/index.php/az-elmeletgyakorlata/655-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus-legmelyebb-bugyraiba>

Moishe Postone világhíressé vált munkája: *Time, Labor and Social Domination, A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. New York and Cambridge, 1993, Cambridge University Press. A munka és szerzőnk jelentőségére jellemző, hogy a talán legnevesebb marxista lap, a *Historical Materialism* egész számot (2004/12.) szentelt Postone elméletének.

² Különösen Postone esetében szembeötlő, hogy számára a *Grundrisse* tulajdonképpen *A tőke* leíró jellegű gondolatainak forradalmi „előszava”. (Lásd minderről említett könyve mellett a következő írását: Repenser *Le Capital* à la lumière des *Grundrisse. Variations*, 2012/17.) Hasonlóan vélekedik egyébként Antonio Negri is, aki szerint az „apollóni”, leíró, reprezentáló *A tőke* sokszor nem jut el olyan megállapításokig, mint a „dionüszoszi”, a mozgalom teóriájával közvetlen kapcsolatban levő *Grundrisse*. Ahogy Negri fogalmaz ironikusan a legutóbbi válság idején kitört Marx-láz kapcsán: „egy tőkés (és talán csak ő igazán) lehet *A tőke* értelmében marxista, a *Grundrisse* értelmében azonban sohasem”. (Vö. Antonio Negri: *Marx beyond Marx, Lessons on the Grundrisse*. New York, 1991, Autonomedia.)

a szellem létező fenomenológiája; látszat, mert nincs valóságos dolgokból álló struktúrája, de mégis uralkodik az emberek felett”),³ illetve az érték automata önmozgásáról mint csak a tőkés rendszerre jellemző sajátosságról értekezett. A *Neue Marx-Lektüre* szerzői pedig (elsősorban Hans-George Backhaus és Helmut Reichelt) visszahozták a politikai gazdaságtan kritikáját a frankfurti iskola térképére, valamint új kérdéseket vetettek fel a marxi kifejtési módszer, A tőke kategóriái és a hegeli dialektika viszonya (és Engels kiadói-szerkesztői működése), az elvont munka és az érték problémakörében. Mint látni fogjuk, mindezek a témák a *Wertkritik* számára is alapvető jelentőségűek. Voltaképpen a marxi elmélet radikális újraértelmezéséről van szó: az új, „igazi”, mélyen aktuális Marx felfedezéséről.

„A két Marx”

Még ha igaz is, amit a bevezetőben állítottunk, azaz, hogy Marx elmélete távolról sem „halott” vagy egyszerűen „túlhaladott”, akkor is fel kell vetnünk a kérdést: mi okozza azt, hogy sokan idegenkednek még a „marxizmus” gondolatától is? Véleményünk szerint ennek oka, hogy a marxizmus szekrényében egy csontváz található, amellyel le kellene számolni ahhoz, hogy az elméletbe újra életet lehelhessünk: ez a csontváz – Moishe Postone „gyűjtőszavával” élve – a hagyományos marxizmus. Ezen nem egyszerűen egy iskolát vagy iskolákat értünk, nem is mindent, ami „rég” (hiszen nagyon is voltak eretnek marxizmusok, melyek részben megelőlegezték azokat a gondolatokat, melyeket itt érinteni fogunk),⁴ hanem egy teoretikus sémát. A hagyományos marxizmus a következőket állítja:

³ *Konstitution und Klassenkampf*. Idézi Anselm Jappe 2003. 219. (A szerzők saját fordítása.)

⁴ A *Wertkritik* (és maga Postone is) szinte rendszert csinál abból, hogy magán Marxon kívül (néhány Adorno-hivatkozást leszámítva) sohasem említi a hozzá egyébként igen közel álló eretnek marxista szerzőket sem. Ez az elhatárolódás lényegében a teljes marxista korpusztól nyilvánvalóan szándékos: az elhatárolódás gesztusán túl az elmélet radikális újdonságát hivatott demonstrálni. Maga Anselm Jappe három szerzőt tüntet ki különleges figyelmével. Egyrészt Iszak I. Rubint, aki a húszas években írt, majd a hatvanas-hetvenes években újra felfedezett munkájában (angolul: *Essays on Marx's Theory of Value*) először helyezte a marxi gondolkodás értelmezésének középpontjába a fetisizmus és az elvont munka kategóriáját. (Lásd Anselm Jappe: *Les aventures de la marchandise*. Paris, 2003, Denoël, 42–55.) Másrészt a frankfurti iskola tagját, Alfred Sohn-Rethelt, akinek a „valóságos absztrakciónak” mint a kapitalizmus legfontosabb karakterjegyének leírását köszönhetjük. (Vö. Jappe előszavával, „L'argent nous pense-t-il? Pourquoi lire Sohn-Rethel aujourd'hui?”, Sohn-Rethel franciául kiadott írásaihoz: *La pensée-marchandise*. Paris, 2010, Le Croquant.) Harmadrészt a szituacionista Guy Debord-t, akinek a spektákulum elméletét Jappe (alighanem teljes joggal) az árutermelés, az értékelmélet és az áru fetisizmusának vizsgálatához

1. A munka ontológiai kategória, antropológiai állandó, az ember és a természet közti szükségszerű metabolizmus része, az eredménye pedig az emberi szükségletek kielégülése. Mindebből a technológia (a munkafolyamat) transzhistorikus felfogása is következik: az egyes technológiák önmagukban semlegesnek minősülnek, értékelésük csupán attól függ, kinek az érdekében alkalmazzák őket (vö. például Trockij híres mondásával a „szocialista értelemben vett futószalagról”).

2. A kapitalizmusban az uralom elsősorban osztálynyomást és kizsákmányolást jelent. A rendszer leleplezése eszerint főként abból áll, hogy kimondjuk: csak a munka termel értéket és a munka által termelt értéktöbbletet elrabolják a tőkésék. A szocializmus célja pedig ennek az értéktöbbletnek a visszaszerzése és igazságosabb elosztása.

3. A hagyományos marxizmus (és a rá épülő munkásmozgalom, annak – nem lehet eléggé hangsúlyozni – *minden* irányzatával) elméleti vakfoltja a munka kritikájának teljes hiánya (sőt: felmagasztalta a munkát) és az értéknek mint transzhistorikus jelenségnek és a társadalmi gazdagság természetes formájának a feltételezése.

4. Ezen marxizmus számára a kapitalizmus kritikája elsősorban az elosztás és nem a termelés kritikáját jelenti. A tőkés rendszer eszerint nem más, mint a társadalmi gazdagság elosztásának egy fajtája, azonban ennek a gazdagságnak a mibenlétét nem kérdőjelezi meg. A fő ellentmondás a termelési és a forgalmi/ elosztási szféra felett áll fenn: a termelőerők fejlődése (alapvetően a nagyipari munka) a kapitalizmustól függetlenül tételeződik, s e fejlődést a társadalmi viszonyok inkább csak fékezik (és e viszonyok azok, amelyek csakis a tőkés rendszerre jellemzőek).

5. Ennek értelmében a szocializmus: ezeknek a társadalmi viszonyoknak a meghaladása, a termelőerők kifejlődése, kollektivizálás, az osztálynyomás vége, az értéktöbblet visszaszerzése és a tervezés mint (újra)elosztási mód.

Ennek a hagyományos marxizmusnak mint a munkásosztály elméletének és mint a munka felszabadulása elméletének vége van: egészen egyszerűen, mert vége van a munkásosztály évszázadának (1871–1968) is. Ez a marxizmus: múzeumi lelet, mindössze a filológusok érdeklődésének tárgya. Ha csak ezt a Marxot vesszük szemügyre, azaz a modernizáció, a munkásmozgalom elméleti profétáját, az osztályharc, a „gazdasági érdekek”, a „proletariátus”, a „történelmi materializmus” gondolkodóját, akkor maga a marxizmus alig különbözik más modernizációs elméletektől (talán csak annyiban, hogy a társadalmiságra tette a hangsúlyt, sajátos terminológiát dolgozott ki, és mindezt speciális történelem-filozófiai alapokra helyezte). Az osztályharc valóban a történelem motorjának

vezeti vissza. (Lásd erről Anselm Jappe: *Guy Debord*. Marseille, 1995, Via Valeriano. Illetve *L'Avant-Garde inacceptable. Réflexions sur Guy Debord*. Paris, 2001, Denoël.)

bizonyult: a kapitalizmus történelme motorjának. Elsöpört az útból mindent, ami premodern, prekapitalista volt (nem véletlen, hogy ideológiája, vagyis ez a marxizmus, modernizációs ideológia volt, nem csak Keleten és Délen), hogy létrehozza az emberek közti absztrakt-formális egyenlőségen alapuló kapitalizmus tiszta logikáját. Ez a modernizáció lezajlott, ez a Marx valóban halott.

De. A közismert („exoterikus”) mellett van egy másik, „ezoterikus” Marx is,⁵ akinek a kritikája nem a tőkés rendszer elégtelenségeit, hibáit, igazságtalanságait veszi célba, hanem a rendszer szívére tüzel: ő a társadalmi fetiszizmus és az absztrakt munka felfedezője és a hozzájuk tartozó represszív etika kíméletlen kritikusa. Dr. Jekyll, az exoterikus Marx a modernizációt, a kapitalizmus belső fejlődését dicsőítő dalnok; míg Mr. Hyde, avagy az ezoterikus Marx a kapitalizmus rendszerének kíméletlen kritikusa. Az ezoterikus Marx fényérvnyire van ikertestvére nézeteitől, aki szerint a modernizáció valamiféle történelmi szükségszerűség volt, egy alapvetően civilizatórikus folyamat, amelyből a tőkés rendszer mintegy szervesen, hirtelenjében kinőtt. A mi Marxunk a tőke „elsődleges felhalmozásának” Marxa, aki olyan érzékletesen festette le a kialakuló kapitalizmus horrorisztikus barbárságát. Ennek a Marxnak a célja az értéktermelésre, az absztrakt munkára alapozott társadalom belső ellentmondásainak és végső soron fenntarthatatlanságának bemutatása volt. Nem egy leíró politikai gazdaságtan tehát, hanem egy kritikai, forradalmi elmélet.⁶ *Nem kritikai politikai gazdaságtan, hanem a politikai gazdaságtan kritikája.*

Az exoterikus Marx azzal, hogy a proletariátust tette a forradalom alanyává, a politikai gazdaságtannak az ikertestvére által kidolgozott kritikáját „tette félre”. Az ezoterikus Marx tisztában volt vele, hogy a munkásosztály a tőkés rendszer megnyilvánulási formája, szükségszerű eleme (rendkívül fontos: burzsoázia nélkül létezhet kapitalizmus, munkásosztály nélkül azonban nem), nem pedig a tagadásának eszköze, míg az exoterikus Marx a munkásosztályt a fennálló rendszer legnagyobb ellenségeként képzelte el, afféle „archimedesi pontként”. Ahogyan egyik kedves szerzőnk, Robert Kurz mondta: igazi „szerelemházasság” (azaz a racionalitásnak némileg ellentmondó kapcsolat) volt ez Marx és a munkásmozgalom között. Marx a munkásmozgalom politikai aspektusától, azaz a szűk gazdasági osztályérdeken túli elemektől várta, hogy a rendszeren

⁵ A két (exoterikus és ezoterikus) Marx megkülönböztetése Stefan Breuer (1977) művéből származik (*Die Krise der Revolutionstheorie*), innen veszi át Robert Kurz (2000), és teszi elmélete egyik sarokkövévé. (Vö. Marx lesen. *Die wichtigsten Texte von Karl Marx für das 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Eichborn.)

⁶ Fontos mondanivalója ennek a megközelítési módnak, hogy a marxista szerzők gyakran úgy értékelik Marx kritikájának a tárgyát, mintha az a saját szemléletmódja lenne. A *Grundrisse* éppen azért lehet kulcsfontosságú ebből a szempontból, mert explicit módon mutatja meg Marx stratégiai céljait.

belüli elismerésért küzdő mozgalom a rendszer ellen forduljon; míg a munkás-mozgalom és vezetői igyekeztek úgy tenni, mintha az ezoterikus Marx nem is létezne, noha ők lehetnek volna a leghozzáértőbb olvasói... Az elhallgatásnak és ennek az egyre abszurdabb feszültségnek a következménye lett a marxizmus „megfagyása”, izmussá, dogmává merevedése (ennek remek leírása Karl Korsch életművében található).

Persze egy kérdésre még választ kell adnunk: milyen viszonyban van egymással a két Marx? Véleményünk szerint nem beszélhetünk „fiatal” és „érett” Marxról, nincs „episztemológiai törés” az életműben,⁷ hiszen az érték fetisizmusának és az absztrakt munkának a kritikája már a *Kommunista kiáltvány* (amely az ezoterikus Marx teljesítményének a csúcát jelenti) előtti munkákban feltűnik, míg az exoterikus Marx szociologizáló látásmódja még *A tőke* egyes részeire is jellemző. Marx ezért némileg füllent, amikor azt állítja, hogy „nem vagyok marxista”. Olykor, sajnos, csakugyan az volt.

A kritikai elmélet és a munka kritikája

Noha Marx újra és újra rámutat a *theoria* mint pusztán látás, mint a Földtől eltávolodó elvont gyakorlat korlátaira, mégis lényegi okoknál fogva van szüksége az elmélet fogalmiságára. Hiszen a kapitalizmus nem az átlátható, szimbolikus kódrendszerek által legitimált, közvetlen uralom társadalmá, hanem új alakzat, amely az absztrakción alapul, s ezt csak a fogalmi erőfeszítés tudja felfejteni. Marx azért beszélt reális absztrakciókról, mert a tőkés rendszer mozgatóerői nem a fej képzelgéseinek hatására működnek, hanem konstitutív társadalmi viszonyokként, másrészt pedig e fölébünk nőtt erők elvonatkoztatnak az emberek közti viszonyoktól. Ám nem csupán a „pénzügyi” folyamatok elvontak (mint az alapvető P-P', azaz a pénz profittal való bővülése, amelyben „eltűnik” a közbülső folyamat), hanem a munka is az.

Az ezoterikus Marx szembeeségül a hagyományos munkásmozgalmi marxizmusokkal, azaz a munkát nem az ember autentikus prométheuszi lényegeként, az elidegenedés által nem beszennyezett titkos magként kezelte, mint ami a kritika hivatkozási alapja lehetne, hanem absztrakt gépezetként, amely csakis a kapitalizmusban a társadalmi közvetítés domináns közege. Hiszen a munka révén egyenlítődnék ki egészen különböző társadalmi szférák, a munka szervezi a társadalmi tér és idő viszonyait (a munka terének és idejének elválasztásával a tünetértékűen szabad időnek nevezett időtől és annak terétől – vagy éppen a

⁷ Ebben eltér egymástól a *Wertkritik* és Postone álláspontja: utóbbi szerint nagyon is létezik az „érett Marx”, s az „igazi Marx” két műve, a *Grundrisse* és *A tőke* alapján rekonstruálhatjuk.

kettő közti határok feloldásának tendenciájával a kései kapitalizmusban). Az alapvető „emancipatorikus” törekvések is a munkamegosztás és a munkához kötődő jogok megadása vagy megvonása körül forognak, s még a munkán kívüli tevékenységeket is (pl. a házimunkát) igyekeznek berántani a munka közegébe.

A kritika egyik lehetséges fegyvere a historizálás: megmutatni, hogy amit munkaként ismerünk, a kapitalizmus roppant különös sajátossága. A munka elutasításának vagy legalábbis a munka büntetesként való értelmezésének a hagyományai sokrétűek: a zsidó–keresztény hagyományban a munka isteni büntetés és a szombati–vasárnapi munkátlanság az eljövendő munkátlanságot előlegezi meg. Megannyi modernitás előtti, horizontálisabban szerveződő közösségben a „munka” mai jelentései nem léteztek (mint Polányi, Clastres és mások rámutattak), ahogyan önállósult gazdasági szféra sem; a háromszatú indoeurópai társadalmakban, a görög polisztól a feudális viszonyokig (és voltaképpen a 19. századig) a fizikai munka alantas tevékenységnek számított, a nem szabadok nyomorúságos tevékenységének. A munka kapitalizmusbeli strukturális helye korábban teljességgel hiányzott – azaz: a munkának történeti-kritikai kategóriának kell lennie.

A kapitalizmusról beszélni annyi, mint górcső alá venni azt a bizarr társadalmi formációt, amelyben százmilliók idegenítik el munkaerejüket, amely így a tőke önértékesítésének, egy tőlük merőben idegen, absztrakt folyamatnak az eszközévé válik. És mindeközben a közös társadalmi gazdagság teremtését szerződéses magánviszonyként értelmezik, azaz nem lehet a nyilvános viták terepe, „a közviszonyokban kötelezőnek elismert szimmetria és egyenlőség, részvétel és transzparencia”⁸ elvei pedig nem vagy korlátoltan érvényesülnek. Mindazonáltal, a munkával kapcsolatos rendszerimmanens kifogások ellenére, a marxi kategoriális kritika nem a munka, avagy a munkások nézőpontjából megfogalmazott kritika – hanem a munka kritikája. Eszerint a munka nem az (osztály)elnyomás és az uralom szenvedő tárgya, hanem a dominancia legfontosabb összetevője, alapvető közege. Hiszen szó sincs a munka és a tőke gigantikus harcáról: minden ellenkező híresztelés ellenére a munka a tőke elvont önértékesítésének elengedhetetlen aspektusa, ha úgy tetszik, kiegészítő funkcionáriusa. Míg a munkásmozgalmi marxizmusok (akár legforradalmibb megnyilvánulási formáikban, azaz a munkástanácsokban) nem kíséreltek meg mást, az érték és a pénz mint más típusú elosztását kikényszeríteni, természetesen azok javára, akik az elvont munkájuk révén részt vesznek az értéktermelésben, azaz egy oximoronért, „az értéktörvény tudatos alkalmazásáért” szálltak síkra, addig az ezoterikus Marx számára az alapvető kérdés az, hogy miként lehetséges olyan

⁸ „Mi a filozófiai botrány?” Tamás Gáspár Miklós filozófussal Mink András és Neményi László beszélgetett. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/mi-a-filozofiai-botran-y>

társadalom, amelyben a munka mint a társadalmi közvetítés domináns közege és a tőke önértékesítésének aspektusa nem létezik. Pontosan ennek a lehetséges eljövendő társadalomnak a tendenciáit vélte felfedezni a kapitalizmus belső ellentmondásaiban.

Marx még mélyebbre ás az absztrakt társadalmi viszonyokban a fetiszizmus, az áruforma uralmának elemzésével, s ezzel voltaképpen egy tapasztalatelméletet kínál. Azt elemzi ugyanis, miért jelennek meg a kapitalizmus történetileg specifikus alakzatai transzhistorikus, magától értetődő normákként, ahogyan azt is, hogy az árubirodalom vakító hiperfenomalitása miként fedi el a társadalmi szerkezeteket. A jól ismert meghatározás szerint a kiteljesedett kapitalizmusban a dolgok – az absztrakciók lendületes mozgásai, az értékformák: áru, pénz, tőke, profit... – úgy jelennek meg, mint tőlünk független viszonyok, az egyének társadalmi viszonyai pedig úgy jelennek meg, mint a dolgok (az áruk és áraik) közvetítésével létrejött viszonyok. Így aztán a kapitalizmus fétisztárgyainak rendkívüli képességet tulajdonítunk: a dolgok tűnnek fel a viszonyok teremtként, ahogyan a társadalmi gazdagság bővülésének nélkülözhetetlen motorjaiként is. Az önértékesítő, öngerjesztő, önszaporító tőkéhez mint holt munkához, a pénzt fiadzó pénzhez, a profitot fiadzó profithoz képest a termelők voltaképpen *ex post* kerülnek kapcsolatba, mint a tőke önértékesítésének pusztas aspektusai, az élő munka mint szükséges rossz tűnik fel. Ami közvetett, az közvetlenként jelenik meg, ami közvetlen, az közvetítettként jelenik meg.

Nem lehet eléggé kiemelni: a fetiszizmus nem illúzió, hanem konstitutív jellegű, a tényleges társadalmi viszonyok mozgatója. Marx azért kölcsönözte az etnológia és a valláskritika szótárából a „fétisz” kifejezést, hogy azt sugallja: a mi társadalmainkat is az élettelen tárgyakba vetett hit uralja. S ebből talán az is fakad, hogy a kapitalizmus az emberiség előtörténetének utolsó fejezete, s az őt meghaladni kívánók előtti feladat csaknem akkora, mint a „neolitikus fordulat” embereié. A fétisek, a tőke önértékesítése sokkal kísértetiesebb és idegenebb, mint az „osztályuralom” és az „osztályelnyomás”. A tőke, mint Robert Kurz szerette hangsúlyozni Marx metaforái nyomán, automata szubjektum, vak és vakító gépezet, amely a résztvevők háta mögött működik: nem véletlenül Marx művének a címe sem *Az osztály*, hanem *A tőke* – a tőkések is csak „a tőke altisztjei”. Vagy Deleuze szavaival: „mindenki ártatlan, és ez a lehető legrosszabb”.⁹ Vagy idézhetnénk akár az értékkritikai *Krisis* csoport munkaellenes kiáltványát: „Egyetlen uralkodó osztálynak sem volt a történelemben ennyire szabadság nélküli és szörnyű élete, mint a *Microsoft*, a *Daimler-Chrysler* vagy a *Sony* üldözött

⁹ *Kafka – A kisebbségi irodalomért*. Idézi Losoncz Márk: Töredékek az anarchizmusról http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=losoncz-mark_3154

menedzsereinek. [...] Csak a munka bálványának közönséges szolgái, pusztán az irracionális társadalmi öncél funkcionális elitje. [...] A reklámügynökségek, a szórakoztatás hadseregei, a vállalati pszichológusok, az imázs-tanácsadók és a drogdílerok felelősek az értelem teremtéséért.”¹⁰

A kapitalizmus határai felé?

Az egyik, az exoterikus Marx, a „munka barátja”: tehát mindössze történeti-filológiai érdeklődés tárgya. Viszont az ezoterikus Marx, aki többek között azt állítja, hogy az érték egyre kevésbé alkalmas a társadalmi gazdagság mérésére, így aztán egyre anakronisztikusabb (ahogyan az absztrakt munka is), a lehető legaktuálisabb gondolkodó. Ezért tér vissza az utóbbi Marx: nem holmi intellektuális divatból, hanem mert az absztrakt munkára alapuló társadalom, melynek lehetséges ellentmondásait az ezoterikus Marx ragadta meg a leginkább, elérni látszik belső határait.¹¹ Ezért ez a harminc éve elindult szellemi-teoretikus útkeresés, a *Wertkritik*, talán a legizgalmasabb dolog napjainkban, ami a kritikai elméletben történik. Hiszen az általa tárgyalt Marx aligha lehetne előbb és aligha lehetne aktuálisabb, vagy ahogyan Robert Kurz fogalmaz: „A nevezetes tudástársadalom nem lehet kapitalista, mert nem alapozódhat az absztrakt munka kvantitatív kategóriájára. A munkatársadalom határai a kapitalizmus határai: az elvont munka le fogja rombolni önmagát.”¹²

¹⁰ GRUPPE KRISIS (1999). *Manifest gegen die Arbeit*. (A szerzők saját fordítása.) <http://www.krisis.org/1999/manifest-gegen-die-arbeit>

¹¹ Itt most helyhiány miatt nem tudunk részletesen kitérni a *Wertkritik* teoretikusainak válságelemzésére. Mégis röviden: arról van szó, hogy számukra a mai válság a tőke értékesülésének válsága, az egyre fogyó emberi munka egyre kevesebb értéket s így persze egyre kevesebb profitot hoz létre – ráadásul ennek a folyamatnak a tartalékai is kimerülni látszanak. Az utolsó kísérlet a rendszer fenntartására a neoliberalizmus volt, azaz a hitelezés, „a felvett, mielőtt realizált profit”. A munka egyre kevésbé hasznos a társadalmi gazdagság teremtésében, aminek következtében a munka kizsákmányolásán alapuló valós értéktöbblet-termelés egyre inkább lehetetlenné válik. Tehát ma már nem a kapitalizmus „ciklikus” vagy „növekedési” válságát éljük, hanem egy hosszú történelmi korszak végét, amikor nem tudhatjuk, hogy a jövő vajon jobb világot hoz-e számunkra, vagy olyan szörnyű korszakot, amelyben az emberiség nagy többségét egyszerűen nem lesz többé hasznos még kizsákmányolni sem, amelyben az emberek többségükben „feleslegessé” válnak (a tőke értékesülése számára). És amelyben senki nem tudja irányítani az elszabadult gépezetet. Magyarul a *Wertkritik* válságleírásáról elsősorban lásd Claus Peter Ortlieb: *A játszma vége*. http://www.rednews.hu/index.php/az-elmélet-gyakorlata/668-a-jatszma-vege?screen_width=1366

¹² *Lire Marx. Les textes les plus importants de Karl Marx pour le XXIe siècle. Choisis et commentés par Robert Kurz*. Paris, 2002, La Balustrade, 127. (A szerzők saját fordítása.)

Irodalom

- Breuer, Stefan (2000): *Marx lesen. Die wichtigsten Texte von Karl Marx für das 21. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Eichborn.
- GRUPPE KRISIS (1999): *Manifest gegen die Arbeit*. <http://www.krisis.org/1999/manifest-gegen-die-arbeit>
- Jappe, Anselm (1995): *Guy Debord*. Marseille, Via Valeriano.
- Jappe, Anselm (2001): *L'Avant-Garde inacceptable. Réflexions sur Guy Debord*. Paris, Denoël.
- Jappe, Anselm (2003): *Les aventures de la marchandise*. Paris, Denoël.
- Jappe, Anselm (2013): *Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba*. <http://www.magyardiplo.hu/2013-junius/1224-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus-legmelyebb-bugyraiba>
- Losonczi Márk (2013a): *Töredékek az anarchizmusról*. http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=losonczi-mark_3154
- Losonczi Márk (2013b): *Vakító gépezetek*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Negri, Antonio (1991): *Marx beyond Marx, Lessons on the Grundrisse*. New York, Autonomedia.
- Ortlieb, Claus Peter (2015): *A játszma vége*. http://www.rednews.hu/index.php/az-elmeletgyakorlata/668-a-jatszma-vege?screen_width=1366
- Postone, Moishe (1993): *Time, Labor and Social Domination, A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. New York and Cambridge, Cambridge University Press.
- Postone, Moishe (2012): Repenser *Le Capital* à la lumière des *Grundrisse*. In *Variations*, 2012/17.
- Sohn-Rethel, Alfred; Jappe, Anselm (2010): *La pensée-marchandise*. Paris, Le Croquant.
- Tamás Gáspár Miklós, Mink András, Neményi László (2008): „Mi a filozófiai botrány?” Tamás Gáspár Miklós filozófussal Mink András és Neményi László beszélgetett. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/mi-a-filozofiai-botranyn>